

مطالعه تطبیقی قلم ثلث در کتیبه نگاری محراب اولجایتو،
مسجد اشترجان و مقبره‌ی پیربکران

نویسندگان:

راحله افضل اسفندواجانی

احمد صالحی کاخکی

نادر شایگان‌فر

سرشناسه	: افصلی اسفندواجانی، راحله، ۱۳۶۳-
عنوان و نام پدیدآور	: مطالعه تطبیقی قلم ثلث در کتیبه‌نگاری محراب اولجایتو، مسجد اشترجان و مقبره‌ی پیربکران/ راحله افصلی اسفندواجانی.
مشخصات نشر	: کرج: آذرگان، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۱۳۶ص.: مصور، جدول.
شابک	: 978-622-6779-93-7
وضعیت فهرست نویسی	: فیها
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: خوشنویسی اسلامی -- ایران -- اصفهان
موضوع	: Islamic calligraphy -- Iran -- Esfahan
موضوع	: خط ثلث
موضوع	: Writing, Tholth
موضوع	: کتیبه‌های ایرانی -- اصفهان
موضوع	: Inscriptions, Iranian -- Esfahan
موضوع	: کتیبه‌های اسلامی -- ایران -- اصفهان
موضوع	: Inscriptions, Islamic -- Iran-- Esfahan
موضوع	: اصفهان -- آثار تاریخی
موضوع	: Esfahan (Iran) --Antiquities
رده بندی کنگره	: NK۳۶۳۹
رده بندی دیو	: ۷۴۵/۶۱۹۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۸۹۷۵۵۱

آدرس: کرج، جاده ملا... گلستان ۴۳، ساختمان دیبا، واحد ۲۹ - کد پستی: ۳۱۶۶۹۳۶۸۶۹

عنوان کتاب: مطالعه تطبیقی قلم ثلث در کتیبه‌نگاری محراب اولجایتو، مسجد اشترجان و

مقبره‌ی پیربکران

نویسندگان: راحله افصلی اسفندواجانی، احمد... حاجی کاخکی، نادر شایگان‌فر

مؤسسه نشر سیمرغ آسمان آذرگان

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۹

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۷۷۹-۹۳-۷

چاپ و لیتوگرافی: چاپ پارمیدا

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۲۰۰۰۰۰ ریال

فهرست

۹.....	پیشگفتار
۱۱.....	اهمیت تدوین کتاب
۱۱.....	واژه ها و اصطلاحات بکار رفته در کتاب
	پیشینه ی خوشنویسی و خوشنویسان موثر در سیر تکامل قلم ثلث قبل از یاقوت
۱۳.....	مستعصمی در هنر خوشنویسی
۱۵.....	یاقوت مستعصمی
۲۹.....	شاگردان یاقوت مستعصمی
۳۰.....	خط کوفی
۳۰.....	اقلام شش گانه
۳۱.....	قلم ثلث
۳۲.....	انواع قلم ثلث
۳۲.....	کتیبه نگاری در دوران اسلامی ایران
	نگاهی به چگونگی ورود قلم ثلث به دسته نگاری ایران در سده های پنجم و ششم هجری قمری
۳۴.....	
۳۵.....	کتیبه ی محراب مسجد پامنار زواره
۳۶.....	شش نمونه از کتیبه های مدرسه ی نیشابور
۳۷.....	سنگ قبر شهزاده سرباز
۳۸.....	کتیبه ی آرامگاه حکیم ترمذی در ترمذ
۳۹.....	سنگ قبر مسجد توران پشت
۴۱.....	رباط شرف، خراسان
۴۲.....	مسجد جامع اردستان
۴۵.....	بررسی گرافیکی کتیبه محراب اولجایتو، اشترجان، پیربکران
۴۵.....	ایلخانان
۴۵.....	اصفهان در دوره ایلخانان و آثار به جای مانده این دوره
۴۷.....	مسجد جامع اصفهان
۴۷.....	جایگاه

موقعیت جغرافیایی مسجد جامع اصفهان.....	۴۷
مروری بر آثار و تحولات مسجد جامع اصفهان.....	۴۸
شیستان بیت الشتاءدر مسجد جامع اصفهان.....	۴۹
محراب اولجایتو.....	۵۰
کتیبه و طراحی حاشیه هلال بزرگ قوس محراب و حاشیه داخلی محراب اولجایتو.....	۵۵
کتیبه قوس بزرگ محراب و قوس کوچک محراب.....	۵۸
آنالیز خط کرسی در محراب اولجایتو.....	۶۱
تطبیق حروف ثلث در کتابت یاقوت مستعصمی و حروف ثلث محراب اولجایتو.....	۶۷
تحلیل گریکی و بررسی عناصر بصری قلم ثلث در کتیبه محراب اولجایتو.....	۶۸
قابلیت خوانایی و خوانش بصری قلم ثلث.....	۶۸
فضای تنفس بصری.....	۶۸
تراکینگ.....	۶۹
کرنینگ.....	۷۰
کیفیت بصری.....	۷۱
بافت.....	۷۲
مسجد جامع اشترجان.....	۷۲
جایگاه.....	۷۲
موقعیت جغرافیایی شهر اشترجان.....	۷۲
موقعیت جغرافیایی مسجد اشترجان.....	۷۳
محراب مسجد اشترجان.....	۷۵
طرح کتیبه ثلث محراب اشترجان.....	۷۶
طرح کتیبه ثلث محراب اشترجان (نگارنده).....	۷۷
آنالیز خط کرسی در محراب اشترجان.....	۷۸
آنالیز حروف محراب مسجد اشترجان.....	۷۸
تحلیل گرافیکی قلم ثلث در کتیبه محراب اشترجان.....	۷۹
قابلیت خوانایی و خوانش بصری خط.....	۷۹
فضای تنفس بصری.....	۸۰
تراکینگ.....	۸۱

۸۲.....	کرنینگ
۸۲.....	کیفیت بصری
۸۳.....	بافت
۸۳.....	آرامگاه پیربکران:
۸۳.....	موقعیت جغرافیایی پیربکران
۸۳.....	موقعیت جغرافیایی آرامگاه پیربکران
۸۴.....	معرفی فضاهای معماری بقعه پیربکران
۸۵.....	محراب آرامگاه پیربکران
۸۷.....	کتیبه ثلث و کوفی محراب بقعه پیربکران
۹۰.....	آنالیز خط کرسی در کتیبه ثلث محراب مقبره پیربکران
۹۱.....	آنالیز حروف محراب آرامگاه پیربکران
۹۳.....	تحلیل گرافیکی قلم ثلث در کتیبه محراب پیربکران
۹۳.....	قابلیت خوانایی و خوانش بصری
۹۳.....	فضای تنفس بصری
۹۵.....	تراکینگ
۹۵.....	کرنینگ
۹۶.....	کیفیت بصری خط
۹۶.....	بافت خط
۹۹.....	تاثیر مواد و مصالح در شکل گیری کتیبه های ثلث محراب اردبایتو، محراب مسجد اشترجان و محراب آرامگاه پیربکران
۹۹.....	نگاهی اجمالی به تزیینات گچبری در دوران ایلخانی
۱۰۰.....	نگاهی اجمالی به نقوش گچبری
۱۰۱.....	دسته بندی کلی طرحهای گچبری
۱۰۱.....	نقوش گیاهی
۱۰۲.....	نقوش هندسی
۱۰۲.....	نقوش حیوانی و انسانی
۱۰۲.....	کتیبه نگازی

۱۰۳.....	بررسی تأثیر شکل پذیری گچ بر روی کیفیت بصری قلم ثلث در سه کتیبه
۱۰۵	مقایسه قلم ثلث در محراب اولجایتو، محراب اشترجان و محراب پیربکران
۱۰۵.....	مقایسه عناصر گرافیکی قلم ثلث در محراب اولجایتو، محراب اشترجان و محراب پیربکران
۱۰۵.....	قابلیت خوانایی و خوانش بصری
۱۰۶.....	فضای تنفس بصری
۱۱۰.....	تراکینگ
۱۱۳.....	کرنینگ
۱۱۶.....	کنیت بصری خط
۱۱۶.....	بافت
۱۱۷.....	مقایسه عناصر گرافیکی قلم ثلث در محراب اولجایتو، محراب اشترجان و محراب پیربکران
۱۱۹.....	نتیجه گیری
۱۲۱.....	فهرست منابع
۱۲۴.....	مجله ها

پیشگفتار

کتیبه‌ها، در طول تاریخ، اطلاعات با ارزشی را در مورد اندیشه سازندگان، مذهب و ساختار حکومت آنها، در مورد هدف بوجود آوردنشان، در خود دارند. بیشترین کتیبه‌های تاریخی ایران چه از نظر کمی و چه از نظر کیفی، متعلق به دوران اسلامی است و حتی زمانی که مورد هجوم اقوام بیگانه قرار می‌گرفت، در مدت زمان کوتاهی، آنان دین اسلام را می‌پذیرفتند و تمام آثار هنری، بالاخص کتیبه‌ها، در راستای این تفکر، بوجود آمده است. درباره‌ی شکل‌گیری و ورود قلم ثلث به کتیبه‌نگاری، تاکنون پژوهشی به شکل تخصصی انجام نشده است. معمولاً در کتب و مقالات، تنها به شناسایی و معرفی کتیبه‌نگاری قلم ثلث در بناهای دوران صفویه و اواخر بعدی آن پرداخته‌اند. اما روند شکل‌گیری این قلم، در قرون هفتم و هشتم هجری قمری و بررسی‌های خوشنویسی در کتیبه‌نگاری این ادوار، مورد توجه نبوده است. عددی بودن بررسی‌های درخور توجه، نسبت به اولین کتیبه‌های قلم ثلث محراب‌ها، نگارنده را بر آن داشت تا سه نمونه از مساجد شاخص دوره ایلخانی، در حوزه اصفهان قرار دارند، یعنی محراب مساجد جامع، اصفهان، اشترجان و محراب آرامگاه پیربکران را انتخاب کنم. با مطالعه دقیق‌تر شال‌گری قلم ثلث در سه بنا، به این نتیجه می‌رسیم که بازه‌ی شکل‌گیری و تغییر نگاه قلم کوفی در کتیبه‌نگاری به قلم ثلث، نادیده گرفته شده است. لازم به ذکر است که به دلایل قدمت و عدم حفاظت مطلوب این بناها، آثار آسیب بسیاری دیده‌اند و همچنین در عکاسی از این سه بنا، با مشکلات بسیاری چون تاریک بودن فضای داخلی، محصور کردن قسمت‌هایی از محراب‌ها، عدم دسترسی به قسمت‌های بالای محراب، به علت ارتفاع زیاد و مشکل در پرسنل در داخل گرفتن خطوط، بالاخص در زوایا، روبرو بودم.

در مراحل اولیه، بعد از عکاسی از محراب‌ها، مرحله ادیت^۱ عکس‌ها به وسیله نرم‌افزار فتوشاپ^۲ و پینت^۳ بود. قدم بعدی وارد نمودن عکس‌های ادیت شده (دیتیل‌های متفاوت را در کنار هم قرار دادم) در نرم‌افزارهای تخصصی گرافیک، یعنی فری‌هند^۴ و کورل^۵ بود. این

^۱ edit

^۲ Photoshop

^۳ paint

^۴ Free hand

^۵ Corel

نرم‌افزارها، امکانات خوبی برای طراحی و آنالیز خطوط و همچنین تفکیک خطوط از نقش‌های زمینه اصلی، در اختیار من قرار دادند. این نوع برداشت و آنالیز در قلم ثلث، کمتر در منابع مورد توجه قرار گرفته‌اند. در برخی از مطالعات انجام شده، به معرفی مبانی قلم ثلث در کتابت و خوشنویسان مطرح این قلم اشاراتی شده است مانند: کتب، اطلس خط (فضائلی، ۱۳۶۲)، تعلیم خط (فضائلی، ۱۳۸۷)، خوش‌نویسی اسلامی (سفادی، ۱۳۸۱)، نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی (بلر، ۱۳۹۴)، زیباشناسی خط در مسجد جامع اصفهان (حلیمی، ۱۳۹۰)، اطلس چهارده قرن هنر اسلام (سحاب، ۱۳۸۱)، دانشنامه خطوط اسلام (فره‌مند بروجنی، ۱۳۹۳) و تذکره الخطوط (میرزا حبیب، ۱۳۶۲) و ... البته باید ذکر کرد که در این کتب نیز، تنها به شرح شکل‌گیری قلم ثلث به عنوان یکی از اقلام شش‌گانه قواعد در اصول کتابت آن، پرداخته شده است.

به دلیل ارتباط مستقیم قلم ثلث در کتابت، خطاطان دوره ایلخانی و همچنین نمونه‌های کتیبه‌نگاری، هر سه در محدوده جغرافیایی اصفهان، در یک بازه زمانی در این منطقه به طور مشخص و مجزا، جزیره تحلیل می‌شوند. این سه بنا، از آثار برجای مانده از دوره ایلخانی، با تزئینات کتیبه‌نگاری قلم ثلث است. نمونه اول، محراب اولجایتو مربوط به دوران سلطان محمد خدابنده ۷۰۳-۷۱۶ هـ ق است که به دستور وزیرش محمد ساوی، در سال ۷۱۰ هـ ق ساخته شده است. اثر دوم، محراب مسجد اشترجان است که بانی آن محمدبن محمودبن علی اشترجانی، از منشیان سلطان بوسعید بهادرخان در بین سال‌های ۷۱۲-۷۱۶ هـ ق است که الحاقاتی به مسجد اصلی دوران سلجوقی داشته است و اثر سوم، محراب مقبره پیربکران، متعلق به محمدبن بکران از عرفای قرن هفتم هجری قمری بوده است که این مقبره، بین سال‌های ۷۰۳-۷۱۲ هـ ق ساخته شده است. از جمله تاریخ و موقعیت جغرافیایی نزدیک به یکدیگر این سه اثر، شاخصه‌های بارزی را برای استفاده شکل‌گیری قلم ثلث، در کتیبه‌نگاری این دوره، به ما می‌دهد. برای بررسی تفاوت و شباهت خط در آثاری چون کتیبه‌نگاری، بهترین روش مقایسه شکل‌گیری حروف، براساس ریشه خط منتخب در کتابت است. در این مطالعات با توجه به بازه زمانی شکل‌گیری این سه اثر، که بعد از تأثیرات مستقیم «باقوت مستعصمی» در اصول شش‌گانه خطوط اسلامی است، سعی بر این

است که مبانی اولیه شکل‌گیری قلم ثلث، مورد بررسی قرار گیرد و به یک طبقه‌بندی مشخص از حروف برسیم.

اهمیت تدوین کتاب

کثرت کتیبه‌های ثلث در کتیبه‌نگاری از دوران سلجوقی به بعد و همچنین تفاوت‌های چشم‌گیر این در کتیبه‌نگاری هر دو دوره نشان‌گر اهمیت این قلم در کتیبه‌نگاری دوره اسلامی است. جایگاه خاص یا قوت مستعصمی در شکل‌گیری اصول و مبانی اقلام شش‌گانه، باعث شده است که به بررسی تأثیر این شخص در شکل‌گیری کتیبه‌نگاری قلم ثلث بپردازیم. در چنین با بررسی اولین شکل از قلم ثلث یک کر سی که در اواخر دوره ایلخانی، در بیشتر بناها به شکل پررنگ، استفاده شده است. ما در این به بررسی تکامل و شکل‌گیری این خط، در سه بنای برجسته در این بازه زمانی، می‌پردازیم. با توجه به اینکه تاکنون قلم ثلث مورد بررسی قرار نگرفته است، در این کتاب سعی به تجزیه، تحلیل و معرفی این قلم، در کاربردی حالت در کتیبه‌نگاری دوره ایلخانی شده است.

واژه‌ها و اصطلاحات بکار رفته در کتاب

اصول مبانی هنرهای تجسمی: هنرهای تجسمی که به آن گاهی هنرهای بصری یا دیداری نیز گفته می‌شود، آن گروه از هنرهای تجسمی را می‌گویند که مشخصاً حس بینایی را مخاطب قرار می‌دهند. هنرهایی چون نقاشی، خوشنویسی، مجسمه‌سازی، طراحی، عکاسی، گرافیک، طراحی صنعتی، معماری و طراحی داخلی، همچنین هنرهای مشتق از آن‌ها از این دسته هستند.

عناصر بصری: بطور کلی، عناصر نقطه، خط، سطح و حجم عناصر بصری هستند که پدیده‌های سه بعدی موجود در فضا را می‌سازند و در اصطلاح هنری به آنها عناصر جرمی-فضائی می‌گوئیم. (نامی، ۱۳۷۱، ۲۰)

کیفیت بصری: روابطی که جهت سازمان دادن و نظم بخشیدن به عناصر بصری مطرح می‌شود. این روابط عمدتاً شامل تعادل/ تناسب/ هماهنگی/ و ریتم است. به واسطه این کیفیت است که یک اثر تجسمی به مهم‌ترین اصل سامان بخشیدن به خویش دست می‌یابد، یعنی عنصر وحدت و یکپارچگی. (همان)

گرافیک: از واژه یونانی *grafikos* است و به آنچه است که مربوط می‌شود به طرح زدن و طراحی بافت. امروزه به شکلی از هنرهای دیداری (بصری) گفته می‌شود که به بیان

موضوعات از راه تصویر، خواه تصاویر چاپی، خواه جلوه های سینمایی یا تلویزیونی و غیره می پردازد. (مسیب، ۱۳۹۲: ۴)

تایپوگرافی شامل آثاری است که با استفاده از خط و یا تلفیق آن با تصویر با رعایت اصول زیباشناسی، محتوا و پیامی خوانش یابد و بیانگر محتوا و اطلاعات نوشتار باشد. وظیفه تایپوگرافی در ابتدا خوانایی سالم و منطقی بوده است و همواره به مخاطب برای درک اطلاعات نوشتار یاری می رساند. (سلنتیس، ۱۳۹۲: ۱۶۴)

ترانینگ: تنظیم فاصله برای گروهی از حروف، در تمام بلوک از متن و یا میانگین فاصله شخصیت ها، در یک خط کرسی است. (داندیس، ۱۳۸۷: ۸۸)

کرینگ: فرایند تنظیم فاصله میان شخصیت ها و یا تنظیم فاصله میان فرم حروف است در حالی که ترانینگ تنظیم فاصله یکنواخت میان یک بلوک مشخص از حروف است. (همان)

بافت: آن عنصری است که بسیاری از اوقات به عنوان بدل برای ارضای یکی از حواس که همان حس لامسه است ایجاد می شود؛ اما در حقیقت، ما می توانیم بافت یک پدیده را به دیدن تنها یا لمس کردن آن با تلفیق این دو باز شناسیم و ارزش آن را درک کنیم. (همان)